

Wereldsteden in het proces van mondialisering

1. Inleiding

In discussies over mondialisering wordt nog al eens verondersteld dat geografie steeds minder belangrijk is geworden in de wereldeconomie. Men redeneert dan dat *afstanden* hun betekenis hebben verloren als gevolg van de razendsnelle en geavanceerde communicatietechnologieën (zie bijvoorbeeld O'Brien 1992). In dit stuk wordt iets anders betoogd: de betekenis van *plaats* is toegenomen door de verhoogde mobiliteit van kapitaal. Deze resulteert in grotere mogelijkheden voor veel bedrijven om hun plaats van vestiging te kiezen. Omdat de wereld in geografisch opzicht buitengewoon gevarieerd blijft en bovendien zeer snel verandert, is het voor internationaal georiënteerde bedrijven van het grootste belang om hun vestigingsplaatsen voortdurend te evalueren en zondig te verhuizen.

Het toenemende belang van vestigingsplaatsen geldt niet alleen voor de grotere keuze in industriële productieplekken in de wereld, maar ook voor strategische plaatsen van waaruit de wereldeconomie wordt gestuurd. Dit artikel bespreekt en vergelijkt de uiteenlopende betrokkenheid van een vijftal prominente steden in het mondialiseringsproces.

In tegenstelling tot de vroegere Duitse term *Weltstadt*, die het culturele karakter van de stad benadrukte, heeft de term *world-city* de laatste jaren een sterke economische (en functionalistische) connotatie gekregen. Dit hangt samen met twee verschillende gezichtspunten. Het eerste ziet de stad als een microkosmos van de wereld en benadrukt haar multiculturele en internationale karakter (de wereld in de stad). Het tweede ziet de stad als een functionerende eenheid in het ruimere wereldbestel (de stad in de wereld). In dit stuk wordt de term 'wereldstad' gebruikt - en gekritiseerd - in haar Engelstalige betekenis.

De Engelse term 'world cities' is gereserveerd voor grote steden die een cruciale rol spelen in de wereldeconomie. Steden zoals Tokyo, New York en Londen worden vaak aangemerkt als controlepunten in het wereldsysteem. Zo beheersen zij mondiale financiële markten en kapitaalstromen en zijn zij de vestigingsplaats van de hoofdkantoren van grote aantallen multinationale ondernemingen. Wereldsteden hebben gemeenschappelijke

kenmerken met betrekking tot hun economische structuur, de fysieke en technologische infrastructuur, de beroepsbevolking en geografische positie.

De *effecten* van het proces van mondialisering zijn te aanschouwen in het sociale landschap van de grote steden. Veel steden zijn in snel tempo geïnternationaliseerd, zelfs wanneer zij niet een voornamelijk stuwende rol spelen in het mondialiseringsproces (bijvoorbeeld Amsterdam of Miami). Een en ander komt vooral tot uitdrukking op het sociaal-culturele vlak: het uitgaansleven, de mode, consumptiegoederen en architectuur vertonen steeds meer gelijkenis. Ook de toenemend plurale etnische samenstelling van de stedelijke bevolking reflecteert deze internationalisering: de opkomst van multiculturalisme.

Dit artikel benadrukt de geografische relatie tussen mondialisering en lokale stedelijke milieus. Het biedt een overzicht van de theoretische literatuur over wereldsteden in het kader van mondialisering, maar bespreekt ook empirische bevindingen. Op concreet niveau is de aandacht geconcentreerd op New York, Tokyo, Londen, Miami en Amsterdam.

Er wordt een conceptueel onderscheid aangebracht tussen enerzijds wereldsteden en anderzijds geïnternationaliseerde steden. Wereldsteden spelen een centrale rol in het genereren en controleren van mondiale relaties. Hun externe functie in het mondiale netwerk is derhalve erg belangrijk. Aan de andere kant zijn sommige andere steden sterk geïnternationaliseerd, maar ontberen zij een sleutelrol in de wereldeconomie. Deze steden hebben weliswaar een uitgesproken cosmopolitisch karakter, maar hun externe rol in de wereldeconomie is beperkt. Een van de interessante aspecten van deze vergelijking is dat het verschil tussen beide soorten steden niet altijd even makkelijk is af te lezen uit de interne sociaal-economische structuur van die steden.

Als we de rol van een stad in het mondialiseringsproces willen vaststellen, moet de aandacht gericht worden op de externe functionele relaties tot de wereldeconomie en op de internationalisering van het interne stedelijke landschap. Dit artikel bespreekt de verschillende rollen van steden in het mondialiseringsproces. Het doel is om inzicht te verwerven in het ruimtelijke karakter van het mondialiseringsproces en in de transformatie van internationale steden.

2. De rol van de stad in het proces van mondialisering: een plaatsbepaling

De literatuur over wereldsteden stelt dat de wereld-economie in toenemende mate wordt gestuurd vanuit een beperkt aantal mondiale steden. Fried-

mann (1986) beschouwt deze steden als de 'basing points' van de wereld-economie. Hun opkomst is nauw verbonden met het proces van mondialisering. Dit proces kan worden gedefinieerd als de intensivering van internationale stromen van mensen, goederen, kapitaal en informatie. Het proces zelf is voor een belangrijk deel afhankelijk van technologische ontwikkelingen.

De ruimtelijke verspreiding van economische activiteiten (met name industriële productie), die inherent is aan het mondialiseringsproces, draagt tegelijkertijd bij aan -vereist zelfs- de groei van gecentraliseerde functies en operaties. Met andere woorden, mondialisering impliceert tegelijk geografische deconcentratie van productie en centralisatie van de controle van verspreide productieplekken. Zoals Sassen (1994, 4) stelt: 'Het is precies de combinatie van mondiale verspreiding van economische activiteiten en mondiale integratie - gepaard gaande met voortgaande concentratie van bedrijfseigendommen en management - die heeft bijgedragen tot de strategische rol van bepaalde belangrijke steden...'

De laatste vijftien jaar zijn in verscheidene studies pogingen ondernomen om het functioneren van deze wereldsteden te omschrijven. In het algemeen worden New York, Londen en Tokyo aan de top van de mondiale stedelijke hiërarchie geplaatst. Maar lager in de hiërarchie worden de zaken minder duidelijk: welke steden kwalificeren zich als wereldsteden van de tweede of derde orde? Het is duidelijk dat het hierbij om een glijdende schaal gaat. De essentie van de wereldstad schuilt in haar rol als centrum van besluitvorming. Het is echter bijzonder moeilijk om deze eigenschap empirisch te meten en om de reikwijdte van een stad in de wereldeconomie vast te stellen. Een van de weinige beschikbare maten is de aanwezigheid van hoofdkantoren van grote multinationale ondernemingen, maar zelfs deze indicator is niet zonder problemen. De meeste studies vestigen daarom de aandacht op de *interne* kenmerken van steden die getuigen van mondiale functies van de stad.

Analyses van wereldsteden veronderstellen meestal dat 'mondiale processen ... kunnen worden bestudeerd aan de hand van de specifieke vorm waarin zij zich ruimtelijk manifesteren' (Sassen, 1994, xiv). Volgens Friedmann (1986) is de interne geleding en ontwikkeling van wereldsteden sterk beïnvloed door hun externe relaties met de wereldeconomie. We kunnen dus iets leren over mondiale stromen en relaties door het bestuderen van de plaatsen die zij met elkaar verbinden. Bepaalde sectoren in de stedelijke economie zijn bijvoorbeeld nauw verbonden zijn met de wereld-economie. Zogenaamde 'produktiediensten' worden veelal gezien als een typisch kenmerk van de wereldstad: een snel groeiend deel van de dienstensector dat met name handelt in informatie ter ondersteuning van

productieprocessen. Deze zakelijke dienstverlening omvat allerlei diensten ten behoeve van het bedrijfsleven, zoals advocatuur, de financiële sector en adviesbureaus (transport wordt normaal gesproken niet tot productiediensten gerekend). Andere veel genoemde indicatoren van de functies van wereldsteden zijn hoge immigratiecijfers, een cultureel gevarieerde bevolking en een hoge mate van sociaal-economische polarisatie (Friedmann, 1986; Sassen, 1991, 1994). Dit laatste wordt toegeschreven aan het feit dat in de wereldstad sommige economische sectoren bloeien, terwijl andere (met name industrieën) in verval raken.

Een probleem met deze nadruk op lokale stedelijke patronen is dat zij niet noodzakelijkerwijs verklaard zijn door de mondiale rol van de stad. Preciezer geformuleerd, terwijl mondiale stadsfuncties waarschijnlijk de hierboven genoemde lokale veranderingen met zich meebrengen, kunnen dergelijke veranderingen zich ook voordoen waar een mondiale stedelijke rol ontbreekt. Zij kunnen bijvoorbeeld voorkomen in grote steden met een nationale in plaats van een internationale oriëntatie, of in steden die meer passief deelnemen aan het mondialiseringsproces. Met andere woorden, de moeilijkheid is om 'nationale' steden te onderscheiden van 'internationale' steden, en 'controlecentra' van louter 'deelnemers' aan het proces van mondialisering.

De literatuur over wereldsteden maakt geen begripsmatige ruimte voor steden met een uitgesproken internationaal karakter waarvoor een controlefunctie in de wereldeconomie ontbreekt. Wereldsteden kunnen gezien worden als steden die een buitenproportioneel aandeel hebben in de initiëring en controle van mondiale stromen. Tegelijkertijd zijn zij zelf meestal in hoge mate geïnternationaliseerd omdat zij tevens een buitenproportioneel aantal internationale stromen ontvangen. Kortom, wereldsteden zijn vaak zowel 'subject' als 'object' in het mondialiseringsproces. Maar dit is niet noodzakelijkerwijs altijd zo. Immers, er zijn veel steden in de wereld met een opvallend internationaal karakter die toch niet bekend staan als belangrijke controlecentra van de wereldeconomie.

Zoals we zullen zien in de volgende paragrafen, zijn Londen, New York en Tokyo typische voorbeelden van wereldsteden in de zin van commandocentra in de wereldeconomie. Amsterdam en Miami zijn van beduidend minder belang in deze categorie, maar hun interne 'verschijning' is minstens zo internationaal. Men zou zelfs kunnen stellen dat het lokale karakter van deze twee steden nog meer dan dat van de drie bovenstaande steden is omgevormd door het proces van mondialisering. De positie van Miami is niettemin sterk verschillend van die van Amsterdam, en niet alleen in historisch perspectief. In tegenstelling tot de Nederlandse hoofd-

stad speelt Miami een ondergeschikte rol in het nationale (Amerikaanse) stedelijke landschap.

3. De externe functies van de stad in het mondiale netwerk

Als gevolg van de economische schaalvergroting en integratie is de economie in de wereld tegenwoordig vanuit een beperkt aantal metropolen geregisseerd. Men is het er in het algemeen over eens dat - gemeten naar economische macht - de top-drie van de mondiale stedelijke hiërarchie gevormd wordt door Londen, New York en Tokyo. 'Gechargeerd geformuleerd, ligt de rest van de wereld als het ware in de slagschaduw van deze wereldsteden pur sang' (Musterd en De Pater 1992, p. 44).

New York, Londen en Tokyo hebben een aantal gemeenschappelijke kenmerken met betrekking tot hun geografische positie. Ten eerste hebben zij als traditionele havenplaatsen een gunstige ligging voor overzeese handel en verbindingen met de rest van de wereld. Ten tweede liggen zij op de rand van de drie machtigste handelsblokken ter wereld: Noord-Amerika, West-Europa en Zuid-Oost-Azië. Als zodanig beschikken zij elk over een groot en dynamisch achterland. Ten derde liggen zij op voldoende afstand van elkaar om elk de 'ruimte' te laten om hun marktgebied te domineren: dit speelt ook een belangrijke rol in verband met hun verschillende tijdzones en activiteiten op de aandelenbeurzen en kapitaalmarkten. Tenslotte behoren zij qua bevolkingsomvang tot 's werelds grootste steden en hebben ze als zodanig een groot economisch draagvlak. Zowel New York als Tokyo als Londen geven in nationaal verband van oudsher de toon aan in de stedelijke hiërarchie.

In een discussie over steden als commandocentra dient men zich te behoeden voor het gevaar van reïficatie: de 'stad' is een ruimtelijke eenheid en is niet een handelende actor. Wanneer we spreken over een 'world-city' dan refereren we aan een specifieke ruimtelijke context die zich in hoge mate onderscheidt door de activiteiten binnen die stad en hun invloed op de rest van de wereld. Het begrip 'world-city' is als zodanig behulpzaam in het begrijpen van de ruimtelijke dimensie van het mondialiseringsproces.

In de wereldstad, als in geen andere plaats, worden mondiale productieprocessen nauwgezet gevolgd en bijgestuurd. De wereldstad onderscheidt zich enerzijds door het belang van de beslissingen die er worden genomen; beslissingen met wereldwijde repercussies. Anderzijds danken zij hun bijzondere status aan hun belangrijke rol in de alledaagse dienstverlening ten behoeve van de verspreide mondiale industriële productie. Een en

ander betekent dat wereldsteden typische 'post-industriële' steden zijn met een kleine industriële sector en een grote dienstensector. Andere steden, bijvoorbeeld met een grote industriële productie (zoals Sao Paolo) of een belangrijke logistieke functie (zoals Rotterdam), kunnen weliswaar een prominente rol spelen in de wereldeconomie, maar zij zijn niet 'wereldsteden' in de zin van mondiale commandocentra.

Beide functies van de wereldstad, centrale besluitvorming en dienstverlening, kunnen tot op zekere hoogte afgelezen worden uit de interne economische structuur van de stad. De 'world-city'-literatuur legt grote nadruk op het belang van de aanwezigheid van hoofdkantoren van grote transnationale ondernemingen, van internationale bankbedrijven en van aandelenmarkten met een mondiale rol. Daarnaast worden 'producer services' vaak aangemerkt als een indicator van het functioneren als wereldstad.

Tabel 1 vergelijkt de 'world-city'-status van de vijf genoemde steden op basis van het aantal hoofdkantoren van grote transnationale ondernemingen en financiële instellingen. Ofschoon de mate van concentratie van besluitvorming binnen multinationals tegenwoordig nog wel eens ter discussie wordt gesteld, wordt er hier vanuit gegaan dat het belang van hoofdkantoren in de strategische besluitvorming van het bedrijf nog steeds erg groot is. De vestiging van hoofdkantoren is derhalve een cruciale indicator van de commando-functie van wereldsteden.

Tabel 1 Aantal hoofdkantoren van de 500 grootste transnationale ondernemingen in de wereld in 1984 (exclusief banken). Bron: Smith & Feagin 1987. Aantal hoofdkantoren van de 50 grootste banken en 25 grootste beleggingsfirma's in de wereld in 1986 en gecombineerde activa

	transnationale ondernemingen	banken en beleggingsfirma's	activa
New York	59	16	904.8
Londen	37	5	390.3
Tokyo	34	22	1801.4
Amsterdam	0	3	193.4
Miami	0	0	0.0

Bron: Sassen 1991

De cijfers in tabel 1, die alle betrekking hebben op de jaren tachtig, geven een duidelijk verschil aan tussen enerzijds New York, Tokyo en Londen, en anderzijds Amsterdam en Miami. New York herbergt verreweg het grootste aantal hoofdkantoren van multinationals en Tokyo is de vesti-

gingsplaats van de meeste grote internationale banken. Londen heeft meer multinationals dan Tokyo, maar beduidend minder grote banken. Amsterdam heeft slechts een bescheiden rol in de financiële wereld en voor Miami ontbreken deze commando-functies volledig.

Tabel 2 geeft meer recente informatie over de rol van de vijf steden in het internationale bankwezen en maakt tevens een onderscheid tussen hoofdkantoren en filialen van de grootste 100 banken in 1993. We zien dat de grotere internationale banken in toenemende mate gecontreerd zijn in Tokyo. Interessant is echter dat het aantal filialen van buitenlandse bankvestigingen in Tokyo aanzienlijk lager is dan in New York of Londen. Dit suggereert dat de Japanse hoofdstad meer 'zender' dan 'ontvanger' is in de internationale bankwereld. Anders gezegd, vergeleken met New York of Londen is de rol van Tokyo in de financiële wereld minder symmetrisch; de commando-functie is onbetwistbaar, maar de stad zelf is in dit opzicht een stuk minder geïnternationaliseerd. Wat betreft het aantal filialen bevinden Amsterdam en Miami zich duidelijk in een andere categorie dan de wereldsteden. Niettemin is het aantal buitenlandse bankkantoren hier hoog vergeleken met de meeste andere steden in de wereld. Miami is de derde stad in de Verenigde Staten, na New York en Los Angeles, met het hoogste aantal buitenlandse filialen (sinds kort meer dan Chicago). In dit opzicht kan dus gesteld worden dat ook Miami geen symmetrische rol heeft in de financiële wereld: de stad is in relatief hoge mate geïnternationaliseerd maar heeft geen noemenswaardige commando-functie.

Tabel 2 Aantal hoofdkantoren van de grootste 100 banken in de wereld op basis van activa in 1993. Bron: World Business Report van The Wall Street Journal, 30-9-1994. Filialen van buitenlandse banken rond 1992/1993. Bron: Banking Departments of New York and Florida (New York en Miami); De Smidt 1992 (Amsterdam en Londen); Japans Consulaat in Miami (Tokyo)

	hoofdkantoren	filialen
New York	5	252
Londen	4	400*
Tokyo	20	163*
Amsterdam	2	43
Miami	0	48

* (inclusief 'representative offices')

De rol van een stad in de financiële wereld is ook zichtbaar in het belang van hun aandelenmarkt. Tabel 3 geeft een beeld van de grootte van de aandelenmarkten en van hun internationale gerichtheid. Op basis van het

aantal ingeschreven bedrijven heeft Londen verreweg de grootste beurs. New York en Tokyo zijn ongeveer even groot. De Amsterdamse beurs is een stuk kleiner en Miami - zonder aandelenmarkt - telt geheel niet mee. Daarnaast valt echter op dat de participatie van buitenlandse bedrijven op de markt in Tokyo en New York relatief gering is. In Europa komt Amsterdam qua beursomzet pas op de vijfde plaats (met Milaan) - na Londen, Frankfurt, Parijs en Zürich -, maar Amsterdam heeft wel een van de meest internationale beurzen ter wereld.

Tabel 3 Financiële centra: het totale aantal bedrijven genoteerd op de aandelenmarkt, en het percentage buitenlandse bedrijven, 1990

New York	1774	5,4
Londen	2559	21,6
Tokyo	1752	7,1
Amsterdam	498	47,8
Miami	-	-

Bron: O'Brien 1992

Naast hun commando-functie onderscheiden wereldsteden zich door de grote omvang van de produktiedienstensector. Tabel 4 laat zien dat deze sector in Tokyo, Londen en New York aanzienlijk groter is dan in Amsterdam en Miami. Uiteraard geldt dit in absolute zin (in New York zijn ongeveer een miljoen mensen in deze sector werkzaam, vergeleken met ongeveer 160 000 in Miami), maar ook in relatieve zin gaat het op. Aangenomen mag worden dat een belangrijk deel van deze diensten internationaal gericht is, maar dat is moeilijk aan te tonen met cijfers.

Van Londen is bekend dat het de grootste concentratie van financieel-economische analisten ter wereld heeft, en dat nergens ter wereld meer internationale telefoongesprekken worden gevoerd (The Economist 1994). In Amsterdam daarentegen is de productiedienstensector van minder belang. Nederland als geheel scoort betrekkelijk laag op dit gebied (vgl. De Smidt 1992, 110).

Amsterdam en Miami opereren in zekere zin in de schaduw van de echte wereldsteden, gegeven de nabijheid van, respectievelijk, Londen en New York. Amsterdam scoort in alle opzichten lager als stedelijk centrum dan Londen. Volgens een studie voor de Europese Unie in 1992 (Report 1992) is Londen verreweg de belangrijkste vestigingsplaats voor Europa's grootste bedrijven: 13 van de grootste banken en 85 van de grootste

industriële bedrijven zijn er gevestigd, in vergelijking met respectievelijk 3 en 5 in Amsterdam.

Tabel 4 *Percentage van de beroepsbevolking in de zakelijke dienstverlening (de definities verschillen enigszins per bron). Bronnen: US Department of Commerce 1991 (New York en Miami); Sassen 1991 (Londen); Amsterdam in Cijfers 1993 (Amsterdam); Tokyo Metropolitan Government 1991 (Tokyo)*

New York	31,0 (1991)
Londen	32,8 (1984)
Tokyo	29,3 (1986)
Amsterdam	23,8 (1993)
Miami	21,0 (1991)

Volgens een studie van Brunet (1989) is Londen eerste en Amsterdam tiende in Europa naar 'functieniveau' (Rotterdam komt op de 17de en Utrecht op de 34ste plaats). In een ander rapport is de Randstad als geheel vijfde in Europa (Palomaki 1991). Alleen in de transportsector neemt de Randstad een bijzonder hoge positie in: zij scoort gelijk met Parijs en is alleen de mindere van Londen (Musterd & De Pater 1992, p. 52). Als logistiek centrum heeft de Randstad dus wel een prominente positie. Nederlandse bedrijven beheersen 40% van de transportmarkt op binnenwateren binnen de Europese Unie en 27% van het wegtransport. Voorts zijn in Nederland ongeveer 40% van alle Europese distributiecentra van de 500 grootste Amerikaanse bedrijven (gerangschikt door *Fortune*) gevestigd. Een en ander getuigt van de belangrijke 'gateway' functie van de Randstad. Maar, zoals De Smidt (1990, 45) opmerkt, 'een metropool [of wereldstad] is meer dan een logistiek centrum.'

Wat geldt voor Amsterdam ten opzichte van Londen, geldt ook voor Miami ten opzichte van New York (Nijman 1995a). In 1994 herbergde Miami de hoofdkantoren van zes van de 500 grootste Amerikaanse bedrijven (Forbes 1994), vergeleken met 64 hoofdkantoren in New York City. Van de 500 grootste advocatenkantoren in de Verenigde Staten in 1993 waren er zeventig gevestigd in New York en slechts vijf in Miami (en de grootste firma in Miami kwam pas op de 186ste plaats). De totale waarde van de activa van buitenlandse banken in Miami in 1994 was 11 miljard, vergeleken met 537 miljard in New York. Het bankwezen in Miami houdt zich voor een zeer groot deel bezig met particuliere rekeningen van Latijns-Amerikanen en veel minder met bedrijfsmatige investeringen.

Omdat New York en Miami in dezelfde tijdzone liggen is het onwaarschijnlijk dat Miami ooit een beurs van betekenis zal hebben.

In Miami zelf doen politici en zakenmensen hun best om Miami te afficheren als de 'hoofdstad van het Caribische Gebied' of zelfs van 'the Americas.' Maar in het Westelijk halfrond als geheel, en zeker ook binnen de Verenigde Staten, heeft Miami nog steeds een bescheiden plaats in de schaduw van New York City. Mitchelson en Wheeler (1994) kenmerkten de situatie op treffende wijze: 'when New York talks, Miami listens.'

4. De interne transformatie van de mondiale stad

O'Loughlin (1992) heeft opgemerkt dat Amsterdam zich onderscheidt in de internationale stedelijke hiërarchie doordat zij enerzijds slechts een tweede- of derderangs wereldstad is, maar tegelijkertijd als weinig andere steden in de wereld een internationale oriëntatie heeft. Zoals De Smidt (1992, 100) eerder heeft gesuggereerd, hoeft verregaande internationalisering van een stad niet persé samen te gaan met een belangrijke internationale of mondiale commando-functie.

Deze paragraaf bespreekt vergelijkenderwijs enige aspecten van het geïnternationaliseerde stedelijke landschap. Hiermee verschuiven we dus het zoeklicht van de internationale netwerken en commando-functies naar de interne stedelijke gevolgen van mondialisering. Zoals eerder aangegeven, stelt de literatuur over wereldsteden dat de interne kenmerken van steden indicatief zijn voor hun externe rol in de wereldeconomie. Wereldsteden zouden vooral gekenmerkt zijn door hoge immigratie, een multiculturele bevolking en een hoge mate van sociaal-economische polarisatie.

Tabel 5 biedt een overzicht van de totale bevolking in de vijf steden en het percentage van de bevolking dat in het buitenland is geboren. Op basis van pure grootte en het hiermee gepaard gaande stedelijk draagvlak bevinden de drie wereldsteden zich duidelijk in een andere klasse dan Miami en vooral Amsterdam. Maar op het gebied van immigratie ligt de zaak heel anders: hierin scoren Amsterdam en vooral Miami aanzienlijk hoger dan de wereldsteden, zelfs New York. Wat hierbij vooral in het oog springt is het enorme contrast tussen Miami en Tokyo. Miami's bevolking is thans voor zo'n 52% Latijns-Amerikaans en de meeste van deze mensen zijn in de loop van hun leven naar Miami verhuisd. De schaal en snelheid van Miami's sociaal-culturele metamorfose kent zijn weerga niet in de moderne urbane geschiedenis (Portes & Stepick 1993). Tokyo daarentegen heeft slechts anderhalf procent immigranten. Daarin onderscheidt de Japanse hoofdstad zich ook nauwelijks van de rest van het land, waar

volgens *The Economist* (1993) in 1993 minder dan één procent geregistreerde buitenlanders woonde. Zelfs in Shinjuku, een van de meest bruisende uitgaanswijken van Tokyo, vindt men weinig tekenen van internationalisering. Westerlingen komt men er weinig tegen en wie het Japans niet beheerst is ernstig gehandicapt.

Tabel 5 Totale bevolkingsgrootte (in mln.) en het percentage van de bevolking dat in het buitenland is geboren, rond 1990. Bron: Jones 1993 (Londen); Sassen 1994 (Tokyo); US Census (New York en Miami); Amsterdam in Cijfers 1993 (Amsterdam)

New York	8.2 (1990)	27,9 (1990)
Londen	6.4 (1991)	11,0 (1991)*
Tokyo	11.9 (1990)	1,5 (1988)**
Amsterdam	0.7 (1993)	28,2 (1993)
Miami	1.9 (1990)	45,4 (1990)

* Het percentage voor Londen is beperkt tot mensen die in het Britse Gemenebest zijn geboren.

** Het percentage voor Tokyo betreft mensen woonachtig in Tokyo met een buitenlandse nationaliteit.

Wereldsteden zijn per definitie post-industriële steden: de diensten-sector (met name productiediensten) is relatief groot en de industriële sector is in de laatste decennia sterk gekrompen. Zo verminderde tussen 1969 en 1988 de industriële werkgelegenheid in New York met 55% en in Londen met 58% (*The Economist* 1994, 17). Dit is te verklaren uit enerzijds de vervanging van arbeid door kapitaal (automatisering) en anderzijds de verplaatsing van de industriële productie naar lage-lonenlanden. Dit laatste is mogelijk door de toegenomen mobiliteit van mondiale kapitaalstromen. Dit proces van economische herstructurering heeft vooral plaats in de grote steden in het Westen, omdat hier de industrie geconcentreerd was en nu vanuit sommige van deze steden de productiediensten gecoördineerd worden.

Een gevolg van dit proces is een trend van sociaal-economische polarisatie in de stedelijke samenleving. De middenklasse (waartoe industriearbeiders worden gerekend) wordt kleiner, terwijl de hiervoor in de plaats komende banen in de dienstensector veelal òf in de hoge inkomenscategorie vallen (in de woorden van Reich (1991) gaat het hier om 'symbolische analisten') òf in de zeer lage inkomenscategorie. Het verdwijnen van industriebanen en de beperkte mogelijkheden tot omscholing leiden bovendien tot groeiende (structurele) werkloosheid, die weer een belangrijke

bijdrage levert aan de zogenaamde tweedeling van de samenleving. Tabel 6 geeft werkloosheidscijfers voor de vijf steden rond 1990.

Tabel 6 *Werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking rond 1990. Bron: Tokyo Metropolitan Government 1991; Amsterdam in Cijfers 1993; Jones 1995; US Census 1990*

New York	8,3 (1990)
Londen	13,0 (1991)*
Tokyo	2,3 (1989)
Amsterdam	16,7 (1993)**
Miami	7,7 (1990)

* betreft alleen werkloosheid onder mannen.

** betreft het aantal mensen zonder werk dat is ingeschreven bij het arbeidsbureau in Amsterdam.

Vrijwel overal is de werkloosheid hoger onder immigranten en etnische minderheden. Zo is in Amsterdam de werkloosheid onder Turken en Marokkanen vier keer zo hoog, en onder Surinamers en Antillianen twee tot drie keer zo hoog als onder autochtone Nederlanders (Amsterdam in cijfers 1993). In London is de werkloosheid onder etnische minderheden 22% (Jones 1995). In Miami en New York is werkloosheid onder Afrikaans-Amerikanen en Latijns-Amerikanen ook ongeveer twee maal zo hoog als onder blanke autochtonen. Er lijkt dus een verband te bestaan tussen recente migratie en etnische achtergrond enerzijds en werkloosheid anderzijds: recente immigranten en minderheden hebben vaak een relatief zwakke concurrentiepositie op de arbeidsmarkt en daardoor een grotere kans op werkloosheid.

Maar, zoals de cijfers hierboven suggereren, is er een aanvullende variabele in het spel: de aan- of afwezigheid van een verzorgingsstaat heeft eveneens invloed op de geregistreerde werkloosheid. Men kan veronderstellen dat de werkloosheid in vooral de Amerikaanse steden hoger zou zijn indien er een sociaal-zekerheidsstelsel zou heersen zoals in Nederland. Maar tegelijkertijd speelt het zekerheidsstelsel een cruciale rol in het voorkomen van sociaal-economische polarisatie.

Ondanks de relatief lage werkloosheid in New York en Miami, leeft een groot aantal gezinnen in deze steden onder de armoedegrens (momenteel officieel gedefinieerd als een jaarinkomen beneden \$ 14 000 voor een gezin van vier personen): in 1990 bedroeg het percentage van huishoudens onder de armoedegrens in New York 16.2% en in Miami 14.2%. In

Amsterdam daarentegen, waar de werkloosheid zelfs hoog is in vergelijking met veel andere Europese steden (Sassen 1994: 104), lijkt dat soort armoede een marginaal verschijnsel. In Amsterdamse publicaties wordt in het geheel geen melding gemaakt van huishoudens die beneden de armoedegrens leven, doch slechts van gezinnen die afhankelijk zijn van sociale uitkeringen (Amsterdam in Cijfers 1993; Gemeente Amsterdam 1994; Stedelijk Jaarverslag 1993).

Dit betekent niet dat er in Amsterdam geen armen bestaan; volgens het Sociaal-Cultureel Planbureau had in 1989 ruim vijf procent van de huishoudens in Nederland een inkomen beneden het zogenaamde 'sociale minimum', dat wil zeggen beneden bijstandsniveau. Niettemin kan er weinig twijfel over bestaan dat in de Nederlandse hoofdstad armoede relatief weinig voorkomt. De verzorgingsstaat functioneert als een buffer en voorkomt dat groeiende werkloosheid leidt tot verregaande inkomenspolarisatie zoals in de Verenigde Staten (zie ook Kloosterman en Lambooy 1992; Kloosterman 1994; Musterd en Ostendorf 1995).

Tabel 7 Percentage van huishoudens dat onder de armoedegrens leeft in Miami en New York City, naar ras en Latijns-Amerikaanse afkomst, in 1990 (de categorieën overlappen). Bron: US Census of Population 1990: General Social and Economic Characteristics

	Miami	New York
Latijns-Amerikanen	15,9	31,2
Afrikaans-Amerikanen	26,8	22,2
Blanken	10,7	9,2
totaal	14,2	16,2

Zoals tabel 7 aangeeft is de inkomenspolarisatie in Amerikaanse steden sterk gebonden aan etnische achtergrond en migranten-status. Dit geldt ook voor Europese steden, maar in veel geringere mate. In Amsterdam hebben de etnische minderheden weliswaar lagere inkomens dan autochtonen, maar de verschillen zijn klein vergeleken bij Miami of New York, waar autochtone blanken gemiddeld een ongeveer twee keer zo hoog inkomen genieten als Afrikaans-Amerikanen. De inkomensopbouw van Amsterdam toont een veel gelijkmatiger beeld en geeft aan dat er nog steeds sprake is van een relatief grote 'middenklasse' (Gemeente Amsterdam 1994, 44).

Tabel 7 illustreert ook de aparte positie van Latijns-Amerikanen in Miami: ondanks hun recente immigratie naar deze stad bevinden zij zich minder in de 'onderklasse' dan Afrikaans-Amerikanen die al veel langer

in Miami wonen. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat Latijns-Amerikanen niet een minderheid zijn in Miami maar een absolute meerderheid. Afrikaans-Amerikanen daarentegen vormen minder dan twintig procent van de totale bevolking. De Afrikaans-Amerikaanse bevolking heeft aanzienlijk minder geprofiteerd van Miami's internationalisering en economische herstructurering als een 'Latijns-Amerikaanse stad' (Nijman 1995b).

Kortom, polarisatie is een functie van verschillende processen en factoren, waaronder economische herstructurering, de sociale geleding en dynamiek van de samenleving (migratie, minderheden) en de mate waarin een verzorgingsstaat aanwezig is. Terwijl economische herstructurering een mondiaal fenomeen is, variëren de bevolkingssamenstelling en de aard van de verzorgingsstaat per lokatie. Sociaal-economische polarisatie is wellicht een algemeen verschijnsel in post-industriële steden, maar de mate van polarisatie is in sterk bepaald door de specifieke geografische en historische context. Het resultaat is dat sociaal-economische polarisatie geen consistente samenhang vertoont met een wereldstad-functie.

De multiculturele ontwikkeling van geïnternationaliseerde steden brengt een veelheid aan opvattingen, stijlen, waarden en normen met zich mee. Dit multiculturalisme wordt in sommige kringen in de Verenigde Staten gehuldigd in het kader de 'political correctness': wie zich hierover kritisch uitlaat loopt een goede kans om beschuldigd te worden van intolerantie. In een meer pessimistische visie kan men wijzen op de gevolgen in de vorm van verminderde sociale controle, verminderde voorspelbaarheid van sociaal gedrag en een geleidelijke ondermijning van solidariteit en burgerzin. In samenhang met de polarisatie-trends leidt dit alles tot verzakelijking van het sociale verkeer en een verharding van de samenleving. In Miami, gekenmerkt door taalbarrières, een veelheid aan subculturen en een vlotende bevolking, vormt deze vervlakking een ontvullende ervaring voor vrijwel elke nieuwkomer die een sociaal netwerk probeert op te zetten.

In de meest extreme vorm bestaat er misschien zelfs een relatie tussen deze sociale verharding en het voorkomen van criminaliteit. Ofschoon zowel het meten als het verklaren van criminaliteit gecompliceerde opgaven zijn die hier onvoldoende besproken kunnen worden, is het volgende toch vermeldenswaardig. Tokyo, de minst geïnternationaliseerde en meest homogene van de vijf steden, heeft verreweg de laagste criminaliteit (gerelateerd aan bevolkingsgrootte) en Miami, de meest multiculturele stad in de Verenigde Staten, staat tevens bekend als misdaad-hoofdstad van het land.

Al met al kan gesteld worden dat, in tegenstelling tot wat de wereldsteden-literatuur beweert, multiculturalisme, sociaal-economische polarisatie en zelfs sociale ontwrichting tezamen slechte voorspellers zijn van de rol van een stad als internationaal commandocentrum. Wel zeggen zij iets over

de mate waarin de stad zelf beïnvloed is door het mondialiseringsproces. Op vrijwel al deze factoren scoort Miami hoger dan New York, Londen en Tokyo, en ook Amsterdam is in een aantal opzichten internationaler dan deze drie wereldsteden.

5. Conclusies

Het proces van mondialisering kan bestudeerd worden aan de hand van verscheidene eenheden van analyse, variërend van internationale stromen (mensen, kapitaal, informatie, innovaties) tot transnationale ondernemingen of nationale staten. In deze studie is gekozen voor de stad als eenheid van analyse. De stad vertegenwoordigt de geografische context waarbinnen het mondialiseringsproces wordt gestuurd en waar dit proces het meest duidelijk en concreet tot uitdrukking komt. Deze invalshoek draagt daarvoor bij tot inzicht in de ruimtelijke dimensies en de dynamiek van het mondialiseringsproces: immers, mondialisering doet zich niet overal ter wereld in dezelfde mate en op dezelfde manier voor.

Een van de meest fascinerende aspecten van de rol van steden in het mondialiseringsproces is dat zij enerzijds functioneren als knooppunten in een wereldwijd netwerk en anderzijds hun interne landschap een weerspiegeling vormt van die wijdere wereld. In zekere zin zijn steden zowel object als subject in het proces van mondialisering. Maar beide rollen doen zich voor op een glijdende schaal en gaan niet altijd gelijk op (zie tabel 8). New York en Londen zijn voorbeelden van steden met een belangrijke commando-functie én een hoge mate van interne internationalisering. Tokyo heeft eveneens een belangrijke commando-functie maar is zelf in zeer geringe mate geïnternationaliseerd. Miami en Amsterdam hebben, tenslotte, een bescheiden commando-functie maar zijn in hoge mate geïnternationaliseerd.

Een en ander betekent dat het lokale karakter van een stad niet altijd een indicatie is van haar rol als wereldstad in de zin van internationaal commando-centrum, zoals wel wordt beweerd in de wereldsteden-literatuur. Preciezer gesteld, de interne economische structuur van de stad (het aantal hoofdkantoren van multinationals, de omvang van aandelenbeurzen, de grootte van de productiedienstensector) is een vrij goede voorspeller van de externe functies van de stad, maar het interne sociale karakter van de stad zegt weinig over haar externe functies. Hoge immigratie, multiculturalisme en sociaal-economische polarisatie zijn nauw met elkaar verbonden en doen zich voor in steden met een hoge mate van internationalisering

zonder dat dit noodzakelijkerwijs gepaard gaat met een commando-functie in de wereld-economie.

Tabel 8 Een typologie van steden in het proces van mondialisering gebaseerd op hun externe functies in de wereld-economie en de internationalisering van het lokale stedelijke landschap

		externe functie als commando-centrum	
		hoog	laag
internationalisering van het lokale stede- lijke landschap	hoog	<i>New York</i> <i>Londen</i>	<i>Miami</i> <i>Amsterdam</i>
	laag	<i>Tokyo</i>	

De Engelstalige 'world-city' literatuur kenmerkt zich door een grote nadruk op het functioneren van steden in de wereldeconomie. De keerzijde hiervan is een veronachtzaming van de rol van stedelijke centra als een weerspiegeling van de wijdere wereld in culturele zin, vroeger aangeduid met de Duitse term 'Weltstadt'. Op basis van het voorgaande betoog kan geconcludeerd worden dat dit een belangrijke tekortkoming is in de studie van steden in het mondialiseringsproces. Indien het internationale karakter van steden als indicatie wordt gebruikt voor het externe functioneren in de wereldeconomie, dan is de kans op verwarring groot: een 'Weltstadt' is niet noodzakelijkerwijs een 'world-city', en vice versa.

Steden die blootgesteld zijn aan het mondialiseringsproces worden thans veelal geconfronteerd met een tweetal uitdagingen. Enerzijds spannen vele stedelijke overheden zich in om de rol van hun stad als commando-centrum te vergroten, bijvoorbeeld door te proberen hoofdstedelingen van grote internationale ondernemingen aan te trekken. Voor Amsterdam en de Randstad is de groeiende Europese competitie en de mogelijke verschuiving van het economisch zwaartepunt van West-Europa in Zuidoostelijke richting aanleiding tot vrees voor de 'Jutlandisering' van Nederland (Musterd & De Pater 1992, p. 54). Dit komt tot uitdrukking in de regionale planning van de Nederlandse overheid: sinds 1983 is de nationale ruimtelijke planning verschoven van een beleid gericht op regionale deconcentratie (een bekend voorbeeld is de verplaatsing van de PTT naar Gronin-

gen) naar een ruimtelijk beleid gericht op versterking van stedelijk draagvlak van de Randstad, om de internationale competitie het hoofd te bieden.

De andere uitdaging schuilt in de formulering van een beleid ten aanzien van de interne sociale transformatie van de stad als gevolg van internationalisering. In het geval van Amsterdam betreft dit vooral de groeiende druk op de verzorgingsstaat. Gezien Amsterdams aspiraties als internationaal commando-centrum en de toenemende structurele werkloosheid als gevolg van economische herstructurering nemen tegelijkertijd de eisen toe voor efficiency en gelijkheid. Enerzijds onderkent men de noodzaak om in Amsterdam een aantrekkelijke investeringsklimaat te creëren voor het internationale bedrijfsleven, maar dit kan haaks komen te staan op de toenemende eisen aan de verzorgingsstaat als gevolg van de structureel groeiende werkloosheid. Verdere uitholling van de verzorgingsstaat lijkt onontkoombaar, en dit zal op zijn beurt resulteren in de soort van sociaal-economische polarisatie zoals die zich voordoet in de Amerikaanse steden en in mindere mate in een stad als Londen.

De internationale stad vormt slechts een kleine geografische eenheid in een complex proces van mondialisering dat de wereld omspant. De snelheid van technologische en economische ontwikkelingen, in samenhang met de verminderende politieke controle van de vrije markt, impliceert een steeds grotere dynamiek van de wereldeconomie. Door de groeiende mobiliteit van bedrijven en kapitaal worden internationale steden voortdurend geconfronteerd met de mogelijkheid dat zij de strijd met concurrerende steden verliezen. Daarnaast is het voor steden met een internationale oriëntatie uiterst moeilijk om hun eigen internationalisering te kanaliseren en daarmee mogelijke nadelige gevolgen te beperken. De internationale stad heeft per definitie een onzekere toekomst.

Literatuur

- Brunet, R. (ed.) *Les villes Européennes*. Rapport pour la DATAR. Paris: Reclus, 1989.
- Cohen, R.B., The new international divisions of labor, multinational corporations and urban hierarchy. In: M. Dear and A. Scott (eds.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*. New York: Methuen, 1981.
- Economist, The, Japan: outsiders all. January 16, 1993.
- Economist, The, London: yet it moves. August 20, 1995.
- Forbes*, April 25, 1994.
- Friedmann, J., The world city hypothesis. *Development and Change* 17 (1986): 69-83.
- Gemeente Amsterdam, *Etnische groepen in Amsterdam*. Bureau voor Strategisch Minderheden Beleid, 1994.
- Grosfoguel, R., World cities in the Caribbean city system: the rise of Miami and San Juan. *Review* 17 (1994), 351-382.
- Jones, E., Social polarisation in post-industrial London. In: *Social Polarization in Post-Industrial Metropolises*, ed. J. O'Loughlin & J. Friedrichs. Berlin and Chicago: Gruyter-Aldine 1995 (forthcoming).
- Kloosterman, R.C. en Lambooy, J.G., The Randstad - a welfare region? In: F.M. Dieleman en S. Musterd (eds.), *The Randstad: a research and policy laboratory*. Deventer: Kluwer, 1992. pp. 123-139.
- Kloosterman, R.C., Amsterdamed: the rise of unemployment in Amsterdam in the 1980s. *Urban Studies* 1994 (forthcoming).
- Metro Dade, *Hispanics in Dade County*, 1990. Office of Latin Affairs, Metropolitan Dade County Planning Department, March 1994.
- Mitchelson, R.L. and Wheeler, J.O., The flow of information in a global economy: the role of the American urban system in 1990. *Annals of the Association of American Geographers* 84 (1994), 87-107.
- Musterd, S. en De Pater, B., *Randstad Holland: internationaal, regionaal, lokaal*. Assen: Van Gorcum, 1992.
- Musterd, S. en Ostendorf, W., Amsterdam, urban change and the welfare state. In: *Social Polarization in Post-Industrial Metropolises*, ed. J. O'Loughlin & J. Friedrichs. Berlin and Chicago: Gruyter-Aldine, 1995 (in press).
- Nijman, J., Breaking the rules: Miami's evolving position in the urban hierarchy. *Urban Geography* 1995a (in review).
- Nijman, J., Ethnicity, class, and the economic internationalization of Miami. In: *Social Polarization in Post-Industrial Metropolises*, ed. J. O'Loughlin & J. Friedrichs. Berlin and Chicago: Gruyter-Aldine, 1995b (in press).
- Noyelle, T.J. and Stanback, T.M., *The economic transformation of American cities*. Totowa NJ: Rowman and Allenheld, 1984.
- O'Brien, R., *Global financial integration: the end of geography*. New York: Council on Foreign Relations Press, 1992.
- O'Loughlin, J., *Between Stuttgart and Sheffield: Amsterdam in an integrated Europe and a competitive world-economy*. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek, 1992.
- Portes, A. and Stepick, A., *City on the edge: the transformation of Miami*. Berkeley: University of California Press, 1993.

- Reich, R., *The work of nations: preparing ourselves for 21st century capitalism*. New York: Knopf, 1991.
- Report, *A report to the Commission of the European Communities, Directorate General for Regional Policy, XIV, April 1992*.
- Sassen, S., *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton NJ: Princeton University Press, 1991.
- Sassen, S., *Cities in a world economy*. London: Pine Forge Press, 1994.
- Smidt, de M., *De Randstad in internationaal perspectief*. Stedelijke Netwerken. Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Utrecht, 1990.
- Smidt, de M., *A world city paradox - firms and the urban fabric*. In: F.M. Dieleman and S. Musterd (eds.), *The Randstad: a research and policy laboratory*. Kluwer Academic Publishers, 1992.
- Stedelijk Jaarverslag 1993. Stichting voor de Jaarverslagen, Gemeente Amsterdam, 1994.
-
-